

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 24:1 (2019), SS. 61-83.

Makale Gönderim Tarihi: 26.02.2019 Makale Kabul Tarihi: 11.05.2019

Araştırma Makalesi

FUAT SEZGİN'E GÖRE FIKIH KAYNAKLARININ GELİŞİMİ

Orhan CANPOLAT*

Öz

İslam bilim tarihçisi Fuat Sezgin, İslami ilimlerin her sahasında olduğu gibi Kur'an ve hadis ilimleri yanı sıra fıkıh sahasında da telif edilen pek çok kitap ve müellifinden söz etmiştir. Sezgin, Târihu't-turâsi'l-Arabi adlı eserinin Fıkıh bölümünün giriş kısmında, ilk dönem fıkıh kaynaklarının gelişimi hakkında önemli bilgiler verirken, oryantalistlerin iddialarının aksine fıkıhın yazıya geçirilmesinin sahabe ve hatta peygamber dönemine kadar uzandığını tespit etmiştir. Ayrıca dağınık halde bulunan bilgileri bir araya getirmiştir. Bu çalışmada yukarıdaki tespitlerin yanı sıra Sezgin'in fıkıh kaynaklarının gelişimine sağladığı katkılara yer verilmiştir. Bununla birlikte gözden kaçırılmış olduğu bir kısım yazma eserler, kaynaklar eklenmiş, eksik gördüğümüz bilgiler ilave edilmiş ve konuyla ilgili kaynaklara ulaşılarak detaylandırılmıştır. Öte yandan onun fıkhı ait olmayan bazı eserleri fıkhı aitmiş gibi gösterdiği de görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Fuat Sezgin, İslam, Fıkıh, Fakih, Literatür.

The Evolution of Islamic Jurisprudence Sources According to Fuat Sezgin

Abstract

Fuat Sezgin, the historian of Islamic science, has mentioned many books and authors who are copyrighted in the field of fiqh as well as the Qur'an and hadith sciences as in all fields of Islamic

Atıf: Canpolat, Orhan. "Fuat Sezgin'e Göre Fıkıh Kaynaklarının Gelişimi". Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 24:1 (2019): 61-83.

* Dr. Öğr. Üyesi. Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, [e-posta: polatcan21@hotmail.com]

sciences. Sezgin, in his introduction to the fiqh chapter of *Târihu't-Türâsi'l-Arabi*, gave important information about the development of early sources of fiqh. It also brought together the information that was scattered. In this study, in addition to the above findings, Sezgin's contributions to the development of fiqh resources are included. However, some of the manuscripts, sources, which he missed, were added, the information we deemed incomplete was added and the relevant sources were accessed and detailed. On the other hand, it has been seen that he made some works that do not belong to fiqh as if they belonged to fiqh.

Keywords: Fuat Sezgin, Islam, Jurisprudence, Author, Literatüre.

Giriş

Son dönemlerde İslam hukuk literatürünü derleyen birçok eser kaleme alınmıştır. Bunları, İslam hukuk tarihi, fıkıh tarihi, *tarihu't-teşri'i'l-İslami*, İslam hukuk literatürü veya fûrûi fıkıh literatürü alanında yazılan eserlerde görmektediriz.

İlk cildini 1967 yılında yayınlayan İslam medeniyetinin nakli ve akli ilimlerini konu edinen *Geschichte des Arabischen Schrifttums* (GAS) veya *Târihu't-türâsi'l-Arabi*¹ (Arap-İslam Bilimleri Tarihi) adıyla neşredilen, Fuat Sezgin'in Frankfurt'ta yürütmüş olduğu kapsamlı bilim tarihi çalışmalarının bir ürünüdür.² Birçok dile tercümesi yapılan eser, İslam araştırmalarına ciddi katkıda bulunmuştur. Sezgin, çalışmalarıyla fıkıh literatürünü tespit etmekte izlenecek yolu göstererek yeni eserleri keşfetme yöntemini ortaya koymuştur.

Sezgin araştırmaları neticesinde, fıkıh ilminin de diğer İslam ilim dallarına paralel olarak ilk dönemden itibaren ilgi duyulduğunu ve fıkıhın yazıya geçirilmesinin Hz. Peygamber dönemine kadar uzandığını tespit etmiştir. Özellikle ilk dönem fakihlerinin fıkıh müstakil -hac, miras ve diyet gibi- konular şeklinde ele aldıklarını belirlemiştir.

Çalışmamıza kaynaklık eden eserin 1. cildinin üçüncü cüzü; ilk dönemden itibaren fıkıh sahasında tedvin edilen tabakat ve tercüme eserlerde adları geçen, ancak günümüze erişmeyen veya farklı eserlerde parçalar halinde bizlere ulaşan küçük risalelerden ve müelliflerinden söz etmesi büyük önem

¹ Sezgin'in bu çalışması, Mahmud Fehmi Hicazi tarafından 10 cilt halinde 1991/1411 yılında Almanca'dan Arapça'ya tercüme edilmiş, Muhammed b. Suud Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır. Fuat Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, X, çev. Mahmud Fehmi Hicazi, *Camiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, *Camiatu'l-Melik Suud Yayınları*, Riyad 1991.

² Birinci cildi 1967 yılında hazırlanan eser: Kiraat, Kur'an ilimleri, Hadis, Tarih, Fıkıh, Kelam ve Tasavvuf konularını ihtiva etmektedir. Eserin tamamı 17 ciltten oluşmaktadır. (<http://www.ibtav.org/haber/8/prof-dr-fuat-sezginin-istanbul-universitesinde-verdigi-acilis-dersinin-tam-metni>) (Erişim Tarihi: 19.04.2019).; İsmail Baliç, (*Geschichte des Arabischen Schrifttums*), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1996, c. XIV, s. 37-38.

arz etmektedir. Müellifin, fıkıh ve fıkıh eserleriyle ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler birçok akademisyene kaynaklık ettiği tespit edilmiştir.³

Sezgin'in, *Târihu't-türâsi'l-Arabi* adlı eserinin "Fıkıh" bölümünün giriş kısmı (Fıkıh Literatürüne Giriş) adıyla Said Nuri Akgündüz tarafından tercümesi yapılmıştır.⁴

Çalışmamızda, Sezgin'in büyük emek mahsulü olan bu kıymetli eserinde tespit ettiğimiz bazı hatalara işaret edilmiştir.⁵ Ayrıca gözden kaçırmış olduğunu düşündüğümüz bazı yazma eserler ve müellifleri hakkında bilgi verilmiş, gerekli gördüğümüz bazı konulara da dipnotta yer vererek detaylandırılmıştır.

Makalemizde "Fuat Sezgin'e Göre Fıkıh Kaynaklarının Gelişimi" konusunu inceleyerek, İslam hukuku edebiyatı alanında yapılacak çalışmalara katkı sağlanması hedeflenmektedir.

1. Fuat Sezgin'in GAS Adlı Eserinin Fıkıh Bölümünü Hazırlarken İzlemiş Olduğu Yöntem

İslam bilim tarihçisi olan müellif, fıkıh alanındaki araştırmasını hazırlarken Brockelmann'ın ortaya koyduğu yazmalara birçok ilavede bulunarak, günümüze kadar tanınmadan kalmış veya müellifi belirlenmemiş çeşitli eserleri bir arkeolog edasıyla çalışarak gün ışığına çıkarmaya çalışmıştır. Bu açıdan değişik klasik kaynaklarda bahsedilen, fakat günümüze ulaşan veya ulaşmayan yazmalar hakkında önemli bilgiler vermiştir.

Sezgin, fıkıhın tedvin tarihini incelerken giriş kısmında Hz. Peygamber ve sahabe dönemindeki yazmalardan söz etmiş, ardından kronolojik sıraya göre

³ Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989; Ahmet Özel, *Hanefi Fıkıh Âlimleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yay., Ankara, 2006; Ahmet Yaman, (İslam Hukuk Literatürünün Ortaya Çıkışı)

⁴ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, c. 1/3, s. 11; Fuat Sezgin, (Fıkıh Literatürüne Giriş), (Çev. Said Nuri Akgündüz), *dergâbant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, Güz 2014, Cilt: 2, Yıl: 2, Sayı: 4, 2: 72.

⁵ Bu hataların bir kısmının –muhtemelen Sezgin'e duyulan güven neticesinde- bazı müellifler tarafından da devam ettirildiğini gördük. Mesela: Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi* adlı kitabında ve Ahmet Yaman, *İslam Hukuk Literatürünün Ortaya Çıkışı, Gelişmesi ve 1980 Sonrası İçin İslam Kamu Hukuku Edebiyatına İlişkin Araçça Bir Bibliyografya Denemesi* isimli makalesinde Süleyman b. Kays'ın (ö. 76/695) telif ettiği eserin fıkıh kitabı olduğuna işaret etmiştir. Oysaki eserin fıkıhla ilgisi bulunmamaktadır. Ayrıntılı bilgi 54 numaralı dipnotta bulunmaktadır. (Hayrettin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989, s. 167; Ahmet Yaman, *İslam Hukuk Literatürünün Ortaya Çıkışı, Gelişmesi ve 1980 Sonrası İçin İslam Kamu Hukuku Edebiyatına İlişkin Araçça Bir Bibliyografya Denemesi*, Diyanet İlmî Dergi, Temmuz-Ağustos-Eylül 1995, Cilt: 31, Sayı: 3, s.110)

Emevi ve Abbasi dönemi fakihlerin hal ve tercümelerini verdikten sonra, onlardan bahseden klasik ve çağdaş kaynakları da belirtmiştir. Bilahare fakihlerin eserlerini ve bazen eserle ilgili kısa bilgileri, yazma nüshaların bulunduğu yerleri, klasik ve modern kaynakları, eser hakkında şerh, haşiye gibi çalışmaları, müelliflerce yapılan iktibasları, tercüme ve yeni basımı yapılmışsa basım yerleri hakkında da malumat vermiştir. Bununla birlikte oryantalistlerin eserle ilgili yapmış oldukları çalışmaları da eklemesi kitaba ayrı bir önem kazandırmıştır.⁶

Genel olarak fıkıh edebiyatı hakkındaki bilgiler, mezheplerin tabakat kitapları ve son dönemlerde İslam hukuk tarihi alanında yazılan eserlerde görülmektedir. Fakat bu tür çalışmalar, belli bir mezhebe veya belli başlı kitap ve müelliflerine yer vermektedir. Sezgin ise; bütünsel bir yaklaşım sergileyerek İslam kültür tarihi içerisindeki Sünni olmayan mezheplerin fakih ve eserlerini de incelemektedir. Eserini iki fasıl altında tamamlamıştır:

Birinci fasılda Emevi, ikinci fasılda Abbasi dönemi müellif ve fıkıh kitaplarından söz etmiştir.

İkinci faslı dört ana başlık altında toplamıştır:

Birinci başlık altında dört mezhebin fakih ve eserlerini,

İkinci başlık altında dört mezheb dışındaki müstakil fıkıh medreselerinin (mezheplerinin) fakih ve eserlerini,

Üçüncü başlık altında Şia fıkıhından bahsetmiştir. Burada Şia fıkıhını oluşturan sırasıyla; İmamiyye, Zeydiyye, İsmailiyye, Karamite, Nusayriyye mezheplerinin eserlerini ve fakihlerini ele almıştır.

Dördüncü başlık altında ise İbadiyye mezhebinin fakih ve eserlerini tanıtmıştır.

Sezgin bu çalışmasını ilk dönemden hicri V. asrın ilk çeyreğine kadar olan süreyle sınırlamıştır.⁷

2. Kaynakları

Sezgin, hicri II. yüzyıldan itibaren İslam medeniyet tarihinin diğer dallarına paralel olarak, fıkıh sahasında pek çok eserin telif edildiğini ve buna ek olarak erken dönem fıkıh âlimlerinin yöntemiyle ilgili bilgi sahibi olduklarını belirtmiştir. Bu çerçevede, fakihlerin İslam hukuku alanında yapmış oldukları

⁶ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, I/3, s. 201; Hüseyin Hansu, (Kitap Değerlendirilmesi, Fuat Sezgin: Arap-İslam Bilimleri Tarihi I), *ÜİFD.*, 34, (2016), s. 224-225; Baliç, (GAS), *DİA.*, c. XIV, s. 37-38.

⁷ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 27; Baliç, (GAS), *DİA.*, c. XIV, s. 38.

tedvin faaliyetlerini incelerken, zaman ve mekân sıralamasına göre tabakat, tabakatü'l-fukaha,⁸ kütübü't-terâcim,⁹ edebü'l-kadâ, edebü'l-kâdi, ahbâr'u-kadâ¹⁰ eserlerinin yanı sıra el-Muvatta ve el-Müdevvene gibi günümüze değin bizlere ulaşan fıkıh kitapları, hadis şerhleri, ravilerle ilgili kitapları, siyer, tarih ve oryantalistlerin çalışmalarını da kaynak göstermiştir.

3. İlk Dönem Fıkıh Çalışmaları

Sezgin, İbnü'n-Nedim tarafından bizlere ulaşan bazı kısıtlı haberlerin yanı sıra dağınık halde bulunan metinlere ulaşmamız gerektiğine işaret ederek, bu plan çerçevesinde öncelikle fıkıh alanında gerçekleşen tedvin ve tasnif hareketinin gelişimini tasvir ederek, hicri II. yüzyılda kaleme alınan fıkıh eserleri hakkında genel anlamda bilgi vermiştir.¹¹

Bu bağlamda, kitabın giriş kısmında sahabe ve hatta Hz. Peygamber dönemine değin uzanan bazı fıkhi meselelerin kaleme alındığını tespit etmiştir.

Sezgin araştırmaları neticesinde, oryantalistlerin bu tür haberleri küçümseyip, onların anladığımız manada kitaplar olmadığı, sadece düzensizce yazılmış basit birkaç evraktan müteşekkil olduğunu iddia ettiklerini tespit etmiştir. Buna karşılık Sezgin, İslam'ın başlangıç (sadru'l-İslam)¹² döneminde kitap çalışmalarının bulunduğunu, oryantalistlerin nakledilen bu çeşit haberleri inkâr edemediklerini ortaya koymuştur. Ayrıca hiç kimse bu kitapların daha sonraki dönemlerde telif edilen eserlerin düzen ve boyutunda olduğunu da iddia etmemiştir. Fakat o dönemin anlayışına göre bu çalışmalar için kitap tabiri kullanıldığını ifade etmiştir.¹³

Fuat Sezgin, İbn Sa'd'ın Tabakat'ında kaydedilen şu rivayeti paylaşarak fıkıh tedvininin kökenleri hakkında yerinde tespitlerde bulunmuştur. Nakledilen habere göre Hişam (ö. 146/763), babası Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) çok sayıda fıkıh yazmalarına sahip bulunduğunu, ancak bunları Harre günü, savaş sırasında yaktığını ve babasının bu nedenle çok üzüldüğünü haber vermiştir.¹⁴

⁸ Fakihlerin hayatını anlatan eserler.

⁹ Fakihlerin hal ve hayat hikâyelerini anlatan eserler.

¹⁰ Yargılama usulü ve adliye teşkilâtıyla ilgili konuların ele alındığı özel bir ilim dalının adıdır. İslâm muhakeme usulü.

¹¹ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, c. 1/3, s. 3.

¹² Hz. Peygamber ve raşit halifeler dönemini kapsayan süre.

¹³ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, c. 1/3, s. 3-4.

¹⁴ Yezid zamanında, 63/683 yılında Medine'nin yıkılıp yakılması ve talan edilmesi olayı. (İbn Sa'd, Muhammed, et-*Tabakâtü'l-kübrâ*, (thk. İhsan Abbas), Daru's-Sadir, Beyrut, 1968, c. V, s. 179;

Sezgin, Hz. Peygamber ve sahabe döneminde tedvin edilmiş fıkhi meselelerin varlığından söz ettikten sonra, en azından hicri birinci yüzyılda, Resulullah'ın henüz hayatta iken bir kısım sahabeye yazılı talimat verdiğini yahut gönderdiği bilgisine ulaştıklarını zikretmiştir.¹⁵ Bu görüşünü şu rivayete dayandırmıştır: “Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) halife olduktan sonra Medine'ye ilk geldiğinde biri Resulullah'a diğeri Hz. Ömer'e (ö. 23/644) ait bulunan vergi ve sadaka (zekât) konusundaki iki yazının bulunmasını emretti. Yazılar bulununca hemen birer nüsha çıkarılmasını istedi ve aslı Ebû Bekir b. Muhammed b. Amr b. Hazm'de (ö. 120/738) kaldı. Bu zatın dedesi Amr (ö. 53/673 [?]),¹⁶ Resulullah'ın kendisine gönderdiği bir fıkıh yazısından bahsetmiş,¹⁷ bu yazıda feraiz, zekât ve diyetler konusunda hüküm ve bilgiler bulunduğunu söylemiştir.” Sezgin bu risalelerin daha sonra Ebu Davud (ö. 275/889), Nesai (ö. 303/915) ve diğer fıkıh kitaplarında yer aldığını belirtmiştir. Öte yandan bu risaleyi Amr b. Hazım ve torunu da rivayet etmiştir.¹⁸

Bu çerçevede Fuat Sezgin, tedvin faaliyetinin Hz. Peygamber ve sahabe döneminde başladığına dair görüşlerini teyit mahiyetinde şu rivayetleri paylaşmıştır:

Resulullah'ın emrettiği gibi Enes b. Malik (ö. 93/711-12), Hz. Ebû Bekir'den (ö. 11/632-33) vergi ve zekât ile ilgili bir kitap -mektup- almıştır.¹⁹

Şevki Dayf, *el-Fen ve mezâhibühû n-nesri'l-Arabi*, Daru'l-mea'rif, Kahire, s. 100; Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 3; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 161)

¹⁵ İbn Tolun (ö. 953/1546), tarih ve siyer kitaplarından çıkardığı bu yazılı ahitname ve mektupların bir kısmını “İ'lâmü's-sâ'ilîn 'an kutubi seyyidi'l-mürselîn”, adlı eserinde yayınlamıştır. (bkz. Muhammed b. Alî b. Ahmed b. Tolun, *İ'lâmü's-sâ'ilîn 'an kutubi seyyidi'l-mürselîn*. (thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Mahmud el-Arnaût), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1987)

¹⁶ Nebi (s.a.v.) Amr b. Hazm el-Ensari'yi Necran'da görevlendirmişti. Kendisine göndermiş olduğu kitapta; temizlik, namaz, ganimet, zekât, cerah, diyetler ve diğer bazı hüküm ve bilgiler yazılı bulunmaktaydı. Daha sonra İbn Tolun bu kitabı “İ'lâmü's-Sailin an kutubi Seyyidi'l-Murselin, eserinde nakletmiştir. (bkz. İbn Tolun, *İ'lâmü's-sâ'ilîn 'an kutubi seyyidi'l-mürselîn*, s. 138-141)

¹⁷ Bu kitap, İbn Hümmam'ın Fethü'l-kadirinde ayrıntılı olarak verilmiştir. (Kemaluddin İbnü'l-Hümmam, *Fethu'l-kadir*, Daru'l-fikir, c. II, s. 175-176)

¹⁸ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 4.

¹⁹ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 4. (Hz. Ebubekir, Enes b. Malik'i Bahreyn'e zekât memuru olarak görevlendirince, kendisine hayvanların zekât nisabını, cins ve miktarını ayrıntılı olarak yazan kitap vermişti. Daha sonra Hz. Ömer'de bu şekilde mektup yazmıştı. Hz. Ömer, mektuptaki bilgilere ek olarak, sürünün karışması durumunda çıkarılacak zekâtın hükmünü de ilave etmiştir. Bu mektuplar İbnü Kudame'nin Muğni'sinde ve İbnü Hummam'ın Fethu'l-kadirinde ayrıntılı olarak bulunmaktadır. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Hüseyin er-Remlî (ö. 844/1441) tarafından Sünen Ebu Davud'a yazılan şerhte Hz. Peygamber henüz hayattayken, zekât memurlarına bu mektubu yazdığını, ancak daha göndermeden vefat ettiğini, daha sonra Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer bu kitaba göre hareket ettiklerini ilave etmiştir. İbn Hibbân ve diğer bütün hadis kitapları bu risaleyi nakletmişlerdir. Şihabuddin Remli, *Şerh Sünen Ebi Davud*, (thk.

H. Ömer'in torunu, dedesinin vefatından sonra onun metrukâtı arasında hayvan sahipleri için belirlenen haraç (الخراج) vergileriyle ilgili bir yazı bulduklarını bildirmiştir.²⁰

Sezgin, Sünen Daremi ve Müsned Ahmed b. Hanbel'in rivayetlerine dayanarak, Hz. Ali'nin (ö. 40/661) çeşitli fıkhi meseleleri içine alan bir sahifesinin bulunduğunu ifade etmiştir.²¹

Ayrıca Hz. Ali'nin oğlu İbnû'l-Hanefiyye (ö. 81/700), babasının Hz. Osman'a (ö. 35/656) götürmesi için kendisine bir sayfa verdiğini ve bu sayfada Resulullah'ın zekâtla ilgili bilgileri ihtiva ettiğinden bahsetmiştir.²²

Diğer taraftan Resulullah'ın (s.a.) teşri usulünü (dini hüküm ve kanun koyma metodu) anlatan ve Sa'd b. Ubade (ö. 15/636) tarafından muhafaza edilen bir kitaptan da söz edilmiştir.²³ Bazı sahifelerden oluşan bu kitapların izleri hadis eserlerinde sürülebilir.

Burada özellikle şunu da belirtmekte fayda vardır ki, hicri II. ve III. yüzyıllarda kaleme alınan fıkhi eserlerde, söz konusu sahifelerin işaretlerini bulmak mümkündür.²⁴ Nitekim Hz. Ömer'in biri Ebû Musa el-Eşâ'ri'ye ve diğeri de Muaviye'ye hitaben yazdığı yargı usulü -kaza- konusuna ait iki mektubu, pek çok fıkhi eserinde zikredilmiş ve metinleri verilmiştir.²⁵

Ayrıca Sezgin, bahsi geçen bu kitapların "resail fi'l-fıkıh" diye tanımlamaktansa, "fetava fıkhiyye" veya "devâbit²⁶ fıkhiyye" diye adlandırılmasının daha uygun olacağını belirtmiştir. Devamında ise; fıkhi risalelerin, cem' ve telif hareketinin başlangıcında ortaya çıktığını ve bu alanda en eski kaynakların genç sahabeler döneminde telif edildiği sonucuna ulaşmıştır.²⁷

Halid er-Ribat ve diğerleri), Daru'l-felah, 2016/1437, Mısır, c. VII, s. 448 (Bab zekatu's-saime: 5); Ebu Mahmud Muhammed b. Kudame, *el-Muğni*, Mektebetü'l-Kahire 1968, c. II, s. 429; İbnû'l-Hümmam, *Fethu'l-kadir*, c. II, s. 173-174)

²⁰ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 5

²¹ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 5

²² Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 5.

²³ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 5; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 161.

²⁴ İmam Malik'in en çok istifade ettiği, kitaplarını naklettiği hocalardan biriside Zühri olmuştur. (Ahmet Özel, (Malik b. Enes), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, c. XXVII, s. 506-513)

²⁵ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 5; Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, s. 161.

²⁶ Dâbit, fıkıhın sadece bir bölümü ile ilgili meseleleri içine alan dar kapsamlı kuraldır. (Muhammed Zühayli, *Kavai'du'l-fıkhiyye ve tetbikatuha fi mezahibi'l-erba'*, Daru'l-fikir, Dimaşk, 2006, c. I, s. 23)

²⁷ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 5.

Buna ilaveten Zeyd b. Sabit (ö. 45/665) ilk dönem meşhur fakihlerinden olup fıkhi konularda, bunlara benzer müellefat topladığı rivayet edilmiştir.²⁸ Öğrencisi Kubeyse (ö. 86/705) -Medine'nin ünlü fakihleri arasında gösterilmiştir- ondan feraiz konusunda bir kitap nakletmiştir. Bu kitap hicri altıncı yüzyıla kadar başvuru kaynaklardandı (İmam Malik (ö. 179/795) ve İmam Şafii (ö. 204/820), feraiz konusuyla ilgili görüşlerini bu kitaba dayandırmışlardır). Öyle ki, Beyhaki (ö. 458/1066) "Sünen'inde mirasla ilgili fasılda bu kitaba özel bölüm açarak, kitabın feraiz konusundaki ehemmiyetine işaret etmiştir. Tabiiilerden olan Zühri'nin (ö. 124/742) dediğine göre, şayet Zeyd b. Sabit bu eseri kaleme almasaydı mirasla ilgili bilgiler kaybolup gidecekti. Bu eser dışında Zeyd b. Sabit'e ait "Kitab fi'd-diyat" adında başka bir risalesinin de bulunduğunu, ancak bilinmeyen nedenlerden dolayı Ömer b. Abdülaziz (ö. 101/720) bu kitabı yakma emrini verdiği nakledilmiştir.²⁹

Öyle anlaşılıyor ki, Hz. Resulullah'ın vefatı akabinde sahabe arasında fıkhi meselelerle ilgili yazılmış risalelerin elden ele dolaşması alışık bir hadisedi. Bu risalelerin bir kısmı "İlel", "Ensabu'l-eşraf" ve "Müdevvene" gibi kitaplarda nakledilmiştir. Bununla ilgili şuna benzer rivayetler gösterilmiştir: Nafi' b. el-Ezrak (ö. 65/685), Abdullah b. Abbas'a (ö. 68/687-88) mektup yazarak, mirasta akrabaların payı ve çocukların öldürülmesiyle ilgili görüşünü sormuştur.³⁰

Böylece ilk dönemde risale-mektup şeklinde ortaya çıkan fıkhi literatürü, sahabe devrinde küçük kitapçıklar boyutuna ulaşmış ve Emeviler zamanında gelişme göstermiştir.³¹

Sezgin, çalışmaları neticesinde; sahabe döneminden sonra, tabiinin orta neslinin tefsir ve meğazi³² kitaplarıyla uğraştıkları gibi fıkhi telifatlarıyla da uğraştıkları sonucuna varmıştır.³³ Nakledilen haberlerde tabiin neslinin ünlü tarihçi, fakih ve şairlerinden sayılan Şa'bi'nin (ö.103/721) yanında ilk döneme

²⁸ Hz. Ömer Bir gün Zeyd b. Sabit'e gelerek dedenin mirastaki payı ile ilgili görüşünü sormuştur. Bir süre sonra Zeyd, Hz. Ömer'e dedenin mirastaki payı ile ilgili bir parça kitap yazmıştır. (Muhammed Mustafa el-A'zamî, *Dirâsât fi'l-hadîsi'n-Nebevî ve târîhi tedvînih*, el-Mektebetu'l-İslami, Beyrut, 1980, s. 108)

²⁹ Sezgin, *Târîhu't- türâsi'l- Arabî*, 1/3, s. 6-7.

³⁰ Sezgin, *Târîhu't- türâsi'l- Arabî*, 1/3, s. 7.

³¹ Yaman, (İslam Hukuk Literatürünün Ortaya Çıkışı), s. 109.

³² Meğazi, Hz. Peygamber'in gazve ve seriyyelerinin tarihine ve bu konuda yazılan kitaplara verilen isimdir. (Mustafa Fayda, (Siyer ve Megâzi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2009, c. XXXVII, s. 319)

³³ Haris b. Abdullah el-Âver el-Hemedani'nin (ö. 65/685) yanında birçok kitap bulunuyordu. Ona kitapların sahibi diyorlardı. (el-'Azemi, *Dirasat fi'l-hadisi'n-Nebevi*, s. 146)

ait birçok kitap bulunduğu zikredilmiştir.³⁴ Mücahid (ö. 103/721), Şa'bi'nin zekât ve feraiz konularıyla ilgili üç varak yazdığını gördüğünü, söylemiştir. Buna benzer Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/723) öğrencisi Hüseyin b. Akil'e (ö. ?)³⁵ "Menasiku'l-Hac" kitabını yazdırmıştır. Ebû'z-Zinâd, Abdullah b. Zekvân'ın (ö. 130/748)³⁶ helal ve haram konularıyla ilgili ne bulursa yazdığını kaydetmiştir. Ayrıca Zühri'nin de, duyduğu her şeyi yazdığı söylenmiştir. Öyle görülüyor ki, başta Beyhaki'nin Sünenü'l-kübra'sı ve el-Müdevvene³⁷ olmak üzere bazı kaynaklar, ilk dönem feraiz kitaplarından bazı parçaları tedvin ederek muhafaza ettikleri tespit edilmiştir.³⁸

Şüphesiz fıkıh alanında telif edilen ilk eserler daha sonraki nesillerde yetişen fukahaya zengin miras olarak kalmış ve fıkıhla ilgili kaleme alınan eserlerin yazılmasına kaynaklık etmiştir.³⁹

Umumiyetle bu dönem ve öncesi hazırlanan risalelerde, bir fıkhi meselenin ele alındığı bilgisine ulaşılmıştır. Son dönem telif edilen İslam hukukuna giriş, İslam hukuk tarihi ve İslam hukuk edebiyatı alanında yapılan çalışmalar, bu tür risaleleri fıkıhın tedvini kapsamında değerlendirmedikleri için yer vermedikleri düşünülmektedir.⁴⁰ Oysaki Sezgin, tabakat ve diğer eserlerde ismi geçen veya sonraki dönemlerde telif edilen eserlerde toplanan bu

³⁴ Şa'bi'nin müellefatları arasında 1-Kitabu'l-cerahat, 2- Metinde geçen, öğrencisine yazdırmış olduğu Kitab fi's-sedekat (Zekât kitabı), 3- Kitab fi'l-feraiz (Miras kitabı), 4- Kitab fi't-talak, 5- Mecmû'a fıkhiyye mine'l-ehadis (fıkhi hadisler), 6- Kitab fi'l-meğazi. (el-'Azemi, *Dirasat fi'l-hadis'i'n-Nebevi*, s. 153)

³⁵ Vefat tarihiyle ilgili bilgiye ulaşamadım.

³⁶ Abdullah b. Zekvan el-Kureşi, Lakabı Ebû'z-Zinâd'tır. Fakih tabiin tabakasında yer almaktaydı. Leys b. Sa'd'ın belirttiğine göre, hepsi de tâbiinden olan 300 kişiye Mescid-i Nebevî'de fıkıh, şiiir ve benzeri ilimleri okuturdu. Ebû Hanîfe, fıkıh bilgisi itibarıyla Ebû'z-Zinâd'ın, Rebiâtürre'y den ileri seviyede bulunduğunu söylemiştir. Daha umumi bir ifade kullanan Ahmed b. Hanbel ise, onun Rebîa'dan âlim olduğunu belirtmiştir. Eserleri: Kitab fi'l-ferâiz ve Kitabu fukahâ'i's-seb'a (Ali Osman Koçkuzu, (Ebû'z-Zinâd), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994, c. X, s. 354; el-'Azemi, *Dirasat fi'l-hadis'i'n-Nebevi*, s. 187)

³⁷ "el-Müdevvene", Maliki mezhep literatürünün en önemli eserlerinden biridir. Mezhebin fakihlerinden Sahnûn (ö. 240/854) tarafından kaleme alınmıştır. (Ali Hakan Çavuşoğlu, (el-Müdevvenetü'l-Kübrâ), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c. XXXI, s. 470-473)

³⁸ Sezgin, *Târihu't- tûrâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 7-8.

³⁹ Hasan el-Basri bir yere gidince Cabir b. Zeyd fetva merci oluyordu ve öğrencileri ondan işittiklerini yazıyorlardı. Yine Hammâd b. Zeyd'in naklettiği rivayete göre Amr b. Dînâr, Cabir'e: Öğrenciler senden işittiklerini yazıyorlar, denildiğinde, O'da: Allah için yazıyorlar, demiştir. (el-'Azemi, *Dirasat fi'l-hadis'i'n-Nebevi*, s. 145-146)

⁴⁰ Muhammed Seyyid Desuki, *Tedvinu'l-fikhu'l-Hanefi ve eseruhu fi tedvini fikhil-mezahib*, Câmia'tü Katar, 2002, s. 292. (<https://qspace.qu.edu.qa/handle/10576/9555>) (Erişim tarihi: 25.04.2019).

yazmaları ve risaleleri göz ardı etmeyerek, fıkıh alanında kaleme alınan en küçük müellefatı dahi ilk tedvin çalışmasının kaynakları olarak kaydetmiştir.⁴¹

4. Fıkıh Eserlerinin İlk Kez Bablara Göre Düzenlenmesi

Sezgin'in tespit ettiğine göre, fıkıh müdevvenatının konulara göre düzenlenerek tedvin edilmesinin başlangıcı, hicri birinci yüzyılın sonu ile ikinci yüzyılın başlarında -Emevi dönemi- gerçekleşmiştir.⁴² Bu çerçevede;

- Hasan el-Basri'nin (ö. 110/728), fıkıh bablarına göre tertip edilmiş "fetvaları" yedi kitapta toplanmıştır.⁴³

- Fıkıh temsil eden tabiinler arasında gösterilen Mekhul b. Şehrab'a (ö. 116/734) ait "Kitabu's-sünen fi'l-fikhi",⁴⁴ en eski telif edilen eserlerden biri

⁴¹ Bu çalışmaların yanı sıra Sezgin'in gözünden kaçırdığını düşündüğümüz birkaç yazmadan da söz edilmektedir. Ebubekir b. Abdurrahman b. Hişam'ın dediğine göre Ebu Rafi' kendisine "İstiftahu's-sela" ile ilgili kitap vermiştir. Döneminde Medine müftüsü diye şöhret bulan, en son vefat eden sahabelerden İmam Ebu Abdullah el-Ensari, ilk dönem müelliflerden olup "Hac" adında küçük bir çalışması olduğu söylenmiştir. Ayrıca Hasan b. Ali'nin yanında Hz. Ali'nin bir sayfalık fetvası bulunmaktaydı. Abdurrahman b. Ebi Leyla, Hasan b. Ali'ye Hz. Ali'nin muhayyerlik ile ilgili görüşünü sorduğunda, o'da Hz. Ali'nin muhayyerlikle ilgili görüşünün yazılı bulunduğu sarı bir sayfa çıkardığını söylemiştir. Hz. Peygamber, Muaz'ı Yemen'e gönderince kendisine zekât ve diğer bazı bilgileri ihtiva eden kitap vermişti. Bu Kitabın kendisi veya bir nüshası Musa b. Talha'nın yanındaydı. Ayrıca İbn Aiz'in yanında da Muaz'ın kitapları bulunmaktaydı (el-'Azemi, *Dırasat fi'l-hadisî'n-Nebevi*, s. 95, 104, 107, 140).

⁴² Erken dönemde yazılan diğer bazı çalışmalarda şunlardır. Tabii büyük fakihlerinden sayılan Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc'e (ö. 150/767) ait "Menâsikü'l-hac" adlı eser. Ayrıca, Hicri ikinci asrın başında yaşayan tabiilerden 'Ammâr ed-Duhnîy Ebu Muaviye b. Muaviye el-Beceli. Zehebi vefat tarihini (ö. 133/751) olarak kaydetse de diğer bazı kaynaklar vefat tarihinin (ö. 175/792) olduğunu belirtmiştir. Caferi olmasıyla birlikte Sünnî kaynaklarda kendisinden hadis rivayetinde bulunmuştur. Kendisine nispet edilen eserler şunlardır: "Kitabu't-talak, Kitabu'l-hayz, Kitabu'l-feraiz ve Kitabu'l-hac. (bkz. Şemsüddîn ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (thk. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri), Müessesetü'r-risale, Beyrut, c. VI, s. 138; Ömer Rıza Kehhâle, *el-Mu'cemu'l-müellifîn*, Mektebetü'l-mesna, Beyrut, Daru İhyai't-turasü'l Arabî, Beyrut, c. CXII, s. 304; Ebû Mansûr Muhammed el-Kirmani, *el-Mesaliku fi'l-menâsik*, (thk. Suud b. İbrahim b. Muhammed), Şeriketu dâri'l-beşair, 2003, s. 53).

⁴³ Zehebi'nin *Siyer*'de naklettiği habere göre Kadî Muhammed bin Müferrec (ö. 380/990), Hasan Basri'nin fıkıh hükümleri açıklayan yedi ciltlik "Fikhi'l-Hasani'l-Basri" kitabını telif etmiştir (bkz. Zehebi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XVI, s. 392).

⁴⁴ İbnü'n-Nedîm, birçok rivayete dayanarak bu kitapla birlikte "Kitâbu'l-Mesâ'il fi'l-fikih" adlı bir eseri daha Mekhûl'e nispet etmektedir. (bkz. Eyyüp Said Kaya, (Mekhûl b. Ebû Müslim), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003, c. XXVIII, s. 552-553; Heyza' Nâsir Ahmed el-Berekâtî, *Fıkhü'l-İmâm Mekhûli's-Şâmî fi't-ṭahâreti ve's-salâti mukârenen bifıkhi'l-e'immeti'l-erba'a*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîatu Ummi'l-kurâ, Kulliyetü's-şerîa, Mekke, 1414/1995), s. 113).

sayılmaktadır. Yine müteahhir fukahanın ona ait olduğunu tespit ettikleri bir başka yazmada "Kitabu'l-hac" adlı eserdir.⁴⁵

- "Zühri'nin fetvaları", bu başlık altında gösterilebilecek diğer önemli bir çalışmadır.⁴⁶ Fıkıh bablarına göre üç büyük ciltte toplanmıştır.⁴⁷

Burada varılan sonuç; fıkıhın bablara göre tasnif edilen veya bir mesele hakkında telif edilen ilk kaynakların bilinmesidir. Her ne kadar ismi zikredilen eserlerin önemli kısmı günümüze ulaşmamışsa da en azından bir kısmının daha sonra öğrencileri tarafından kaleme alınan kitaplarda muhafaza edilerek yer almıştır.⁴⁸

5. Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey

Sezgin, Târihu't-türâsi'l-Arabi adlı eserinin Fıkıh bölümünün giriş kısmında, ehl-i rey ve ehl-i hadis diye adlandırılan iki farklı edebiyatın ortaya çıkışına dair değerlendirmede bulunmuştur. Çünkü re'y-hadis ekollerinin oluşumu İslam hukukunun şekillenmesini etkilemiş, bilahare fıkıh mezheplerinin yöntemleri bu usule göre gelişimini sürdürmüştür.⁴⁹ Tabakat ve fıkıh kitaplarında bazı sahabenin nass bulunmayan yerde rey/içtihatla bulduklarıyla ilgili birçok rivayet bulunmaktadır. Rey fıkıhının ilk temsilcisi Abdullah b. Mes'ud'tur (ö. 32/653). Ondan sonra sırasıyla Alkame b. Kays (ö. 62/681) ve el-Esved b. Yezid (ö. yaklaşık 75/694) isimleri gelmektedir.

İbrahim en-Nehâî (ö. 96/714), İbn Mes'ud'un rahlesinde başlayıp gelişen fıkıh alanındaki eğitimiyle Irak'ta ehl-i rey medresesinin teşekkülünde önemli rol oynamıştır. Nehâî'den sonra Hammâd (ö. 120/738) ve onun öğrencisi İmam Ebu Hanife (ö. 150/767) rey ekolünün önde gelen temsilcileri oldukları kabul edilmiştir.⁵⁰ Rey ekolünün Medine'deki temsilcisi ise Rabî'atü'r-Re'y lakabıyla

⁴⁵ Bu eserler günümüze kadar ulaşmamıştır. (Heyza' Nâsir Ahmed, *Fıkhü'l-İmâm Mekhûlî'ş-Şâmî*, s. 113.

⁴⁶ Kadı Muhammed bin Müferrec, Zühri'nin fıkhi hükümlerini "Fıkhî'z-Zühri" adı altında birkaç ciltte toplayarak telif etmiştir. (bkz. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, c. XVI, s. 392)

⁴⁷ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, c. I/3, s. 8.

⁴⁸ Mekhul'ün temizlik ve namaz konusundaki fıkhi görüşleriyle ilgili hazırlanan bu doktora tez çalışması, değişik kitaplarda parçalar halinde bulunan Mekhul'ün fıkhi görüşlerini bir araya getirerek derlemeye çalışmıştır. Araştırmacı buna örnek olarak; İbn Ebi Şeybe Musannaf'inde ve İbnü'l-Munzir el-Evsat'inde, Mekhul'ün fıkıhını aktardıklarını tespit etmiştir. (Heyza' Nâsir Ahmed, *Fıkhü'l-İmâm Mekhûlî'ş-Şâmî*, s. 113 (Dipnot: 3)

⁴⁹ Adnan Koşum, (Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fıkhi Boyutları), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 12, 2008, s. 98.

⁵⁰ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, c. I/3, s. 9; Şükrü Özen, (Nehâî), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006, c. XXXII, s. 535-538.

bilinen, Rebîa b. Ebî Abdirrahmân el-Medenî et-Teymî (ö. 136/753)'dir. Rabî'atü'r-Re'y'in önde gelen öğrencisi İmam Malik'tir.⁵¹

Sezgin, Goldziher'in ehl-i rey ve ehl-i hadisi biri birine muhalif gibi gösterdiğini, ancak bu iddiasının yanlış olduğunu, -yanlış olmasının- en önemli sebebi "kitabetü'l-hadis" gibi hadis ilmindeki bazı kavramlara yabancı olmalarından kaynaklanmış olabileceğini belirtmeye çalışmıştır. Yapılan diğer bir hatada da; ehl-i rey medresesinin hadis tedvinine karşı olduğu söylemidir. Oysaki bu tür yaklaşımlar yanlış olup, dayanağı olmayan iddialardan ibarettir. Öte yandan ileri sürdükleri gibi metin ve kıssaların rey ekolü mensuplarınca uydurulduğu yönünde hiçbir delil bulunmamaktadır.⁵² Bilahare re'y ve hadis arasındaki yaşanan problemler İmam Şafii'nin iki ekolü uzlaştırması sonucu, aradaki gerilimi azaltmıştır.⁵³

6. Fıkıh Tarihinin İlk Döneminden Günümüze Ulaşan Bazı Eserler

Fuat Sezgin araştırması neticesinde birinci yüzyılın sonlarıyla ikinci yüzyılın başlarında kaleme alınan az sayıda, nadir birkaç kitabın günümüze ulaştığını tespit etmiştir. Bunlar;

- Süleym b. Kays el-Hilâlî'ye (ö. 76/695) nispet edilen, "Kitâbu Süleym b. Kays".⁵⁴

⁵¹ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 9.

⁵² Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 9.

⁵³ Koşum, Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fikhi Boyutları, s. 98.

⁵⁴ Ebû Sâdik Süleym b. Kays el-Hilâlî, Hz. Ali'nin ashabından olup, Haccac b. Yusuf (ö. 95/714) döneminde yaşamıştır. Haccac, öldürme emrini verdiği için Eban b. Ebû Ayyaş'a (ö. 138/755) sığınıp gizlenmiştir. Ölmeden önce Eban'a "Kitâbu Süleym b. Kays' adlı eseri bırakmıştır. Kitap "Eslu Sülem b. Kays, Sahifetu Süleym, Kitabu'l-fiten, Kitabu'l-imame, Ebcedu's-Şia', Esrar Al-i Muhammed ve Kitâbu's-Sakife", isimleriyle şöhret bulmuştur. Birinci yüzyılda telif edilen en eski kaynak olarak gösterilmektedir. Kitâbü Süleym b. Kays'ın mukaddimesi bölümünde kitabın isminin Ömer b. Uzeyne tarafından verildiği yazılmıştır (Tahkik edenin mukaddimesi). Bazı araştırmacılara göre ise esere "Kitâbu Süleym" ismini veren Cafer-i Sâdik'tır. Ondan sonra gelen Şii müellifler tarafından bu isim benimsenmiştir. Birçok müellife göre Kur'an ve hadislerden sonra en eski kitaptır. Sezgin'in, bu eseri bir fıkıh kitabı bağlamında değerlendirmesini yanlışlık sonucu olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü eserin ihtiva ettiği konular; Ehl-i beyt, ehl-i beytin fazileti, Hz. Peygamberin vefatından sonra ümmetin ihtilafa düşmesi, Kureyş'in zulmü ve ehl-i beytin haklarının gasp edilmesi, Sakife'de gelişen olaylar, Hz. Ali'nin vefatından sonra fitneyle ilgili geçen zaman içinde yaşanan tarihi hadiselerdir. Kitabı tahkik edenin de işaret ettiği gibi aslında kitabın hazırlanmasındaki amaç; on iki imamın velayet hakkının tanınarak, korunması konusudur. Bu açıdan kitap; akaide dair temel hadisler, akaide dair önemli meseleler ve tarihe dair önemli konuları içermektedir. Kitap "Ehl-i Beyt'in Sırları" adıyla Türkçeye tercümesi yapılmıştır. (bkz. Ebû Sâdik Süleym b. Kays el-Hilâlî, *Kitabu Süleym b. Kays el-Hilâlî*, (thk. Muhammed Bakır el-Ensari ez-Zencani), Matbatu Nugarş, Kum, c. I, s. 77, 525-527; Mehmet Nur Akdoğan, (Kitabu Süleym b. Kays ve Kaynaklık Değeri), *BEU*.

- Katâde b. Diâme'ye⁵⁵ ait (ö. 117/735) "Kitâbü'l-Menâsik".⁵⁶
- Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) ait "Kitabu'l-Mecmû".
- Zeyd b. Ali "Kitabû menasiki'l-hacc ve adabihi", adlı eserlerdir.

Yine bu dönemlerde telif edilip günümüze ulaşmayan birçok eserden söz edilmektedir.⁵⁷

7. İlk Dönem Telif Edilen Eserlerin Günümüze Ulaşması Problemi

Sezgin, fıkıh alanındaki tedvinle ilgili bilgi eksikliğinin sırasıyla en eski klasik fıkıh kaynaklarındaki raviler silsilesinin araştırılmasıyla kapanabileceği sonucuna varmıştır. Çünkü klasik dönem telif edilen fıkıh eserleri, en azından ilk dönem yazmaları veya yazmaların bir bölümünü toplayarak koruyabilmiş ve bu vesileyle bilgi sahibi olmamıza öncülük etmişlerdir.⁵⁸

Hicri birinci ve ikinci asırda yaşamış fıkıh edebiyatının gelişimine büyük katkıları olmuş fakihler bulunmaktaydı. Ancak her nedense tabakatla ilgili kitaplar bunlardan ve teliflerinden bahsetmemektedirler. Sezgin, bu fakihleri ve eserlerini başka kitaplarda, satır aralarında bulabildiklerini ifade etmekte ve bu konuda önemli misal vermektedir: Rabî'atü'r-Re'y', döneminin önemli bir âlimi olmasına rağmen İbnü'n-Nedim ona ait hiçbir eserden söz etmemektedir. Bu ona ait bir eserin olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü İbnü'n-Nedim'in bütün eserlerden söz etmediği bilinmektedir. Oysaki Rabî'a'nın selefleri ve çağdaşları arasında kitabı olan birçok fakih, âlim bulunmaktadır. Hâlbuki daha sonra kaleme alınan eserler Rabî'a'ya ait birçok görüşü nakletmekte ve birçok eser ondan fakih, âlim olarak bahsetmektedir.⁵⁹

Bu konuda Maliki fıkıh kitapları referans gösterilebilir. Kaynaklarda Rabî'a'nın, İmam Malik'in hocası olduğunu bilinmektedir. İmam Malik'in alıntı

SBE. Derg. Cilt: 3, Sayı: 2 Aralık 2014, s. 5, 17; Tayyar Altıkulaç, (Hz. Ali ve İlk Mushaf Nüshaları), *iÜİFD.*, 2012, 21, s. 8)

⁵⁵ Katâde b. Diâme b. Katâde es-Sedûsî el-Basrî, müfessir tabiiilerdendir. Ona nispet edilen diğer eserlerde şunlardır: 1. Kitâbü't-Tefsîr (Günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir). 2. Kitabu'n-nâsih ve'l-mensûh fi kitâbillâhi Tea'la, (Yayımlanmış, Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1985) 3. 'Avâşirü'l-Kur'ân - عَوَاشِرُ الْقُرْآن - (bkz. Abdulhamit Birışık, (Katâde b. Diâme), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002, c. XXV, s. 22-23; Murtaza Köse, (Tabiün Fukahasından Basralı Fakih Katade b. Diame (ö. 117/735) ve Bazı Fıkhi Görüşleri), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sayı: 14, 2019, s. 229.

⁵⁶ Yazma eser; Mahtut, ez-Zâhiriyye, Mecmû', rakam,12/41, Birinci cüz de bulunmaktadır. Ali Rıza Karabulut, Ahmet Turan Karabulut, *Mû'cemu't-tarihî't-turâsî'l-İslami fi mektebatî'l-âlem*, Darü'l-Akabe, Kayseri, c. III, s. 2367. (6430 numaralı müellif)

⁵⁷ Sezgin, *Târihu't- türâsî'l- Arabi*, c. I/3, s. 15, 26.

⁵⁸ 19. dipnotta örneği verilmiştir.

⁵⁹ Sezgin, *Târihu't- türâsî'l- Arabi*, c. I/3, s. 10-11.

yaptığı kaynaklarda zikredilenler istisna edilirse, genelde alıntı yaptığı kitapları zikretmemektedir. Ancak bu esere yazılan şerhler ravilerin isimleriyle ilgili tedvin edilmiş olup literatürü öğrenmede azda olsa yardımcı olmaktadır. Bu çerçevede el-Müdevvene'de yer alan bir metinde, müellifin İbn Vehb ve Ebû'zî-Zinad'dan alınan görüşü şerh ederken Rabi'a'ya ait bir kitaba müracaat ederek bu görüşü orada araştırdığını görüyoruz. Ona müracaat ettiği bölümü şu sözlerle belirtmektedir: Rabi'a, guslün teb'iz'i hakkında "kitapta" şöyle demiştir. Burada kitap ifadesini, okuyucunun onu bildiğini ve benzer iktibaslarında bulunabileceği varsayacak şekilde kullandığı anlaşılmaktadır. Buradan anladığımız, fıkıh edebiyatıyla uğraşan birisinin fıkıh kitaplarındaki çeşitli işaretleri araştırmaya çaba sarf etmesi gerektiğidir.⁶⁰

İlk dönem fakihleri tabakatü'l-fukaha kitaplarında yaşadıkları bölgelere göre tasnif edilmiştir. Mezheplerin zuhuruyla birlikte, tabakat ve mezheplerle ilgili tabakat eserleri fakihleri tarihi kronolojik sıralamaya göre düzenlediği anlaşılmaktadır.

8. İslam Hukuku Eserlerinin Tasnifi

8.1. Emevi Dönemi Fıkıh Kitapları (41-132/661-750)

Sezgin, kitabın giriş bölümünde bir kısım fakih sahabe ve tabiun fakihlerden söz etmiştir. Emevi dönemi faslında, fıkıh kitapları ve müelliflerine yer vermiştir. Sezgin, burada her bir müellifin kısaca hayatını, ondan söz eden klasik ve modern kaynakları belirttikten sonra eserleriyle ilgili önem arz eden kısa bilgiler vermiştir. Emevi devletiyle ilgili bölümde⁶¹ 11 müelliften ayrıntılı bahsederken, geriye kalan 14 müellifi ise isimleri değişik yerlerde bahsedildiği için tekrar etme ihtiyacını hissetmemiştir. Kendisinden ayrıntılı bahsedilen müellifler şunlardır:

1- Zeyd b. Sabit b. Dahhâk el-Ensari,⁶² miras ilminde otorite olarak gösterilmektedir.

2- Şurayh b. el-Hâris (ö. 78/697), Hz. Peygamber hayattayken doğmuştur, fakat kendisini görmemiştir. Fıkıh eserleri Vekî'in Ahbâru'l-kudât'ında nakledilmiştir.

⁶⁰ Sezgin, *Târihu't- tûrâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 11; Fuat Sezgin, (Fıkıh Literatürüne Giriş), Sayı: 4, 2: 72.

⁶¹ Sezgin, *Târihu't- tûrâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 15, 26.

⁶² Sezgin'in Emevi döneminden söz edince birinci sırada Zeyd b. Sabit'ten söz etmesinin isabetli olmadığı kanısındayız. Çünkü Zeyd b. Sabit, hicretten on bir yıl önce doğmuş ve rivayetlere göre hicri 45 yılında vefat etmiştir. Emevi döneminin hicri 41 yılında başladığı düşünülürse, bu zaman diliminde fazla yaşamadığı anlaşılır. Zaten kitabın girişinde ilk dönem sahabe fakihler arasında kendisinden bahsedilmektedir. (Sezgin, *Târihu't- tûrâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 5)

3- Kubeyse, Hz. Peygamberi görüp konuşmayan sahabeden gösterilir. Başta Zeyd b. Sabit olmak üzere birçok sahabeden rivayette bulunmuştur. Feraiz ilmiyle ilgili eseri olduğu söylenir.

4- İbrâhîm en-Neha'î

5- Mekhûl

6- Hammâd b. Ebî-Süleymân

7- Bukeyr b. Abdullah b. el-Eşecc (ö. 120/137)

8- Ebu'z-Zinâd Abdullah b. Zekvân

9- Zeyd b. Eslem (ö. 136/753)

10- Rabî'atü'r-ra'y

11- Yahyâ b. Sa'id (ö. 143/760)

Sezgin, bu asırda ismi zikredilen tâbiînlerle ait yazmaların çoğunun sonraki nesil fakihlerince muhafaza edildiğini, genelde bu yazılı metinleri İmam Malik'in Muvatta'sı, İmam Şafii'nin el-Umm adlı eserinde ve el-Müdevvene'de yer aldığına işaret etmiştir.⁶³

8.2. Abbasi Dönemi Fıkıh Kitapları (Hicri 430/1038-39'a kadar)

8.2.1. Birincisi: Dört Mezhep

Sezgin bu bölümde mezheplerin oluşumunu hazırlayan süreci, fakihlerin mezheplerin oluşumuna katkıları, dört Sünni mezhebin oluşumu ve yayıldığı coğrafyalardan kısaca bahsetmektedir.

Sırasıyla dört mezhep müessesesi, öğrencileri ve eserleri şunlardır:

8.2.1.1. Hanefi Mezhebi

Sezgin bu bölümde mezhebin kurucusu Ebu Hanife'yle birlikte 29 fakih ve eserlerine yer vermiştir.⁶⁴ Emevi devrine nazaran, Abbasiler döneminde telif çalışmalarının artarak devam ettiği görülmektedir.

İmam Ebu Hanife ile başlayıp kronolojik sıraya göre öğrencilerinden Züfer (ö. 158/728), Ebu Yusuf (ö. 182/798) ve Şeybani (Ebu Abdullah, Muhammed b. el-Hasan b. Ferked eş-Şeybani) (ö. 189/805) ile devam ederek, İbn Nasraveyh (Ebu'l-Hasan Ali b. İbrahim b. Nasraveyh) (ö. 439/1047) ile bu bölümü tamamlamıştır.

⁶³ Sezgin, Medine'nin ünlü fakihlerinden gösterilen Yahya b. Said'in eserlerinden söz edince, kendisine ait herhangi bir fıkıh kitabının telif edildiğine dair malumatlarının olmadığını, fakat birçok görüşünün telif edilen ilk eserlerden sayılan İmam Malik'in Muvatta'sında, İmam Şafii'nin el-Umm adlı eserinde ve el-Müdevvene'de bulunduğunu belirtmiştir. Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, c. 1/3, s. 24-25.

⁶⁴ Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, c. 1/3, s. 31, 127.

8.2.1.2. Maliki Fıkhi

Sezgin, Maliki mezhebini işlerken 34 fakih ve eserlerini ele almıştır.⁶⁵

Mezhebin kurucusu İmam Malik'ten ayrıntılı bir şekilde bahsettikten sonra öğrencilerinden Ebu'l-Hasan Ali b. Ziyad et-Tunusi'den (ö. 184/800) söz etmiştir. Tunusi'yi farklı kılan bir özellikte, onun hocasının görüşlerini bir araya toplayarak birçok eser telif etmiş olmasıdır. Akabinde, İmam Malik'in derslerini yirmi yıl kadar takip etmiş ve en önemli öğrencileri arasında gösterilen Ebu Abdullah, Abdürrahman b. el-Kasım b. Halid (ö. 191/806), yine İmam Malik'in öğrencilerinden Ebu Muhammed, Abdullah b. Vehb b. Müslim el-Fihri el-Kureşi'den (ö. 197/812) ayrıntılı bir şekilde bahsettikten sonra sırasıyla diğer fakih ve eserlerini incelemiştir.

8.2.1.3. Şafii Fıkhi

Sezgin, Şafii fıkhı kısmında mezhebin kurucusu İmam Şafii ile başlamıştır. Şafii mezhebinde 22 fakihin hayat ve eserlerinden söz etmiştir.⁶⁶

Sezgin, çeşitli kaynaklardan edindiği bilgiye göre; İmam Ebu Hanife ve İmam Malik'in aksine İmam Şafii kendisini yeni mezhep kurucusu olarak tanıtmıştır. Ayrıca İmam Ebu Hanife'nin yanında re'y ekolü ve İmam Malik'in yanında ehl-i hadis ekolü saffında yer aldığını göstermiştir. Burada İmam Şafii'yi önemli kılan diğer özellikte onun usûlü'l-fıkh (İslam hukuk usulü) alanında ilk müellif olmasıdır.

Sezgin, İmam Şafii hakkında geniş bilgi verdikten sonra ünlü öğrencilerinden Ebu Yakub, Yusuf b. Yahya el-Kureşi el-Buveyti (ö. 231/845) ve mezhebin diğer fakihlerinden kronolojik sıraya göre ele alarak bahsetmiştir.

8.2.1.4. Hanbeli Fıkhi

Sezgin, Hanbeli fıkhı kısmında 18 fakihin hayatı ve eserini ele almıştır.

Hanbeli mezhebi kurucusu Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) hayatı, eserleri ve eserleriyle ilgili yapılan çalışmalar hakkında kapsamlı bilgi verdikten sonra arkadaşı ve öğrencisi Ebu Muhammed, Abdus b. Malik el-Attar'ı (ö. 250/864), öğrencilerinden Ebu Yakub İshak b. Mansur b. Behram el-Mervezi el-Kevsec (ö. 251/865), öğrencilerinden Ebubekir, Ahmed b. Muhammed b.

⁶⁵ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 129, 178.

⁶⁶ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 179, 213.

Hani, et-Tâi el-Esrem (ö. 261/875) ve Ahmed b. Hanbel'in oğlu Salih (ö. 265/878) ve sırasıyla diğer fakihlerden söz etmiştir.⁶⁷

8.2.2. İkincisi: Müstakil Fıkıh Medreseleri (Yaşamayan Mezhepler)

Sezgin'in tespitine göre dört Sünni mezhebin oluşumu ve gelişiminden sonra diğer mezhepleri zamanla yok olmuştur. Bu bölümde 14 müstakil fıkıh medresesini ele almıştır.⁶⁸ Çalışmamızda fakihlerin sadece adlarını ve önem arz eden bazı bilgileri vermekle yetindik.

Mezheplerin fakihleri sırasıyla şunlardır:

- 1- Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr b. Yuhmid el-Evzâî (ö. 157/774)
- 2- İbnü Eyyub el-Abadani (ö. 384/958), Evzâî'nin mezhebini çalıştığı rivayet edilmiştir. Fazla bilgi verilmemiştir.
- 3- İbn Ebi Leyla el-Kufi (ö. 148/765)
- 4- Süfyânü's-Sevrî (ö. 161/778)
- 5- Yunus el-Eyli (ö. 159/775), hayatıyla ilgili bilgiler ve en azından ona ait bir fıkıh kitabının bulunduğu söylenmektedir.
- 6- Muaviye b. Ubeydullah b. Yesar (ö. 180/786)
- 7- Leys b. Sa'd b. Abdürrahman el-Fehmi (ö. 175/791), mezhep çalışmalarında yeterli olmadığı için, mezhep müntesipleri bir şey yapamaz hale geldikleri söylenmektedir. Hayatı ve eserleriyle ilgili kısa bilgi bulunmaktadır.
- 8- Yahya b. Âdem b. Süleyman el-Emevi (ö. 203/818), zahit bir yaşantısı olan fakihlerden olduğu söylenmektedir. Ahmet b. Hanbel ve Yahya b. Main kendisinden rivayette bulunmuşlardır.
- 9- Şurayh b. Yunus el-Mervezi (ö. 235/849)
- 10- Ebû Süleyman Davud b. Ali b. Halef el-İsfahânî (ö. 270/884), ilk başlarda babası Hanefi mezhebi bağlılarındayken, kendisi Şafii mezhebinden olmayı tercih etmişti. Daha sonra Şafii mezhebenden çıkarak kıyas ve taklit prensibini reddetmiş, hiçbir mezhebin görüşünü kabul etmemiştir. Hayatını anlatan eserler ve çalışmalarından söz ederken bizlere ulaşmayan bir eserin olduğundan bahsedilmiştir.
- 11- Ebubekir Muhammed Zahiri (ö. ?), 16 yaşındayken babasının vefatından sonra mezhebin başına geçmiştir. Edebiyata daha yatkın birisi olduğu söylenmiştir.
- 12- Ebubekir Ahmed b. Amru b. Ebu Asım ed-Dehhak eş-Şeybani en-Nebil Zahiri (ö. 287/900), İsfahan'da kadılık görevini yürütmüş, fıkıh ve hadis

⁶⁷ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 215, 242.

⁶⁸ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 243, 258.

bilgisine sahipti. Nakledildiğine göre yaklaşık 300 eser tedvin etmiştir, ancak Basra'da zenci fitnesinde⁶⁹ yok olduğu nakledilmiştir.

Sezgin, burada yaşamayan mezhep fakihlerinden söz edince şu bilgiyi eklemiştir: Sünni dört mezhebin neşetinden sonra Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'ye (ö. 310/923) nispet edilen "el-Ceririyye" adında Sünni mezhep ortaya çıkmıştır. Fakat mezhebin varlığı uzun sürmemiştir.⁷⁰

13- Ebu'l-Ferec, el-Mua'fa b. Zekeriya b. Yahya en-Nehrevani (ö. 390/1000). İbn Cerir et-Taberî'nin mezhep bağlılarındandı. Kadılık görevlerinden bulunmuş fakih ve muhaddis fakihlerden olduğu söylenmiştir.

14- Ahmed b. Kamil b. Halef b. Şecere el-Bağdadi (ö. 350/961). İbn Cerir'in öğrencilerindendi. Daha sonra kendi mezhebini kurmuştur. Kufe'de kadılık görevinde bulunmuştur.

8.2.3. Üçüncüsü: Şia Fıkhı

Sezgin, bu bölümde Şia düşüncesi, Şia fıkhının oluşumu ve Şii mezhepleri hakkında genel bir çerçeve çizdikten sonra çalışmaya kaynaklık eden eserleri kaydetmiştir.⁷¹

8.2.3.1. İmamiyye Fıkhı

Sezgin, İmamiyye fıkhında söz edince 47 fakih ve eserleri hakkında bilgi vermiştir⁷². Sırasıyla sahabi Ebu Rafi' (ö. ?), Hz. Ali'nin hilafeti döneminde vefat etmiştir. Şii fıkhı alanında telif edilen en eski kitap kendisine nispet edilmiştir. Ali bin Ebu Rafi' -kendisinin bir fıkıh kitabı olduğu nakledilmiştir- ve Rabia' b. Sumey, Hz. Ali'nin öğrencilerin oldukları nakledilmiştir. Daha sonra sırasıyla Süleym b. Kays,⁷³ ve diğer fakihler ele alınmıştır.

⁶⁹ Irak'ta ağır koşullarda çalışan zenci kölelerin Zenc isyanı diye birkaç defa giriştikleri ayaklanmadır. Zencilerin adını duyurduğu asıl büyük kalkışma Abbâsîler döneminde 255-269 (869-883) yılları arasında Aşağı Mezopotamya'daki (Sevâd) bataklık bölgede ortaya çıkan isyandır. Bir rivayete göre bu isyana 500.000 zenci köle katılmıştır. Basra, günlerce süren yağmaya, tahribat ve katliama uğradı. 10.000 civarında Basralı'nın öldürüldüğü nakledilmektedir. (Mustafa Demirci, (Zenc), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013, c. XLIV, s. 249, 251)

⁷⁰ Sezgin, *Târihu't- tûrâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 255.

⁷¹ Sezgin, *Târihu't- tûrâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 259.

⁷² Sezgin, *Târihu't- tûrâsi'l- Arabi*, c. I/3, s. 261, 314.

⁷³ 54 numaralı dipnotta bilgi verilmiştir.

8.2.3.2. Zeydiyye Fıkhı

Sezgin, konunun girişinde Zeydiyye mezhebi hakkında genel çerçeve çizdikten sonra mezhep adının Hüseyin'in Ali Zeynelabidin'den torunu olan Zey'den aldığını ifade edilmiştir. Daha sonra Zeyd'in hayatı ve eserleri hakkında bilgi verilirken fıkıh alanında yapılan en eski çalışmanın ona ait olduğunu zikretmiştir.

Sezgin, bu konu önemli bir ayrıntıya da dikkat çekmiştir. Hicri ikinci yüzyılda telif edilen Sünni fıkıh eserleriyle Zeyd b. Ali'ye (ö. 122/740) ait "el-Mecmû' u'l-fıkhî" (fıkıh ve hadis mecmuasıdır), adlı eserin büyük oranda benzer olduğunu tespit edilmiştir. Bazı oryantalistlerinde bu sonuca ulaştığını ve Şii fıkhı gelişiminde, Sünni fıkhıtan etkilendiği sonucuna ulaşmışlardır. Hatta aralarında sadece basit farklılıklar olmakla birlikte, hicri ikinci yüzyılın ortalarında yazılan "el-Mecmû' u'l-fıkhî" adlı eserin içeriğiyle Iraklı fakihlerden İmam Ebu Hanife başta olmak üzere Evzai', Süfyan-ı Sevri, Ebu Yusuf ve Şeybani'nin görüşlerinin birçok noktada uyduğunu da belirtmişlerdir.⁷⁴

Sezgin ve benzer düşüncede olan bazı oryantalistlere göre, fıkıh ilmi ve fıkıh ilmine dayalı eserlerin birinci yüzyılda kaleme alındığı düşünülürse, ilk başlarda Sünni ve Şii fıkhı arasında farklılık bulunmadığını, ancak hicri ikinci yüzyılla birlikte her iki ekol arasında ayrılıkların ortaya çıkmıştır. Çünkü Sünni ve Şii eserlerin aynı coğrafyada telif edilmiş olması nedeniyle her iki ekolün fıkıh kaynakları birbirine yakın ve benzerdir.⁷⁵

Sezgin, daha sonra Zeyd b. Ali ve Zeydi mezhebinin önemli fakihlerinden Harun b. Sa'd el-İcli (ö. 150/768) ile birlikte mezhebin 17 fakih ve eserlerinden ayrıntılı olarak bahsetmiştir.⁷⁶

8.2.3.3. İsmailiyye Fıkhı

Sezgin, konunun başında İsmailiyye fıkhının oluşumunu ve mezhebin İran, Şam ve Mağrib'te taraftarının bulunduğunu belirttikten sonra, bu mezhebe ait en eski eserin hicri dördüncü yüzyılın başlarında telif edildiğini söylemiştir.

⁷⁴ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 315-316.

⁷⁵ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 318-319.

⁷⁶ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 321, 353.

İsmailiye mezhebinin en önemli fıkıh kitabı, Kadı Nu'man'a (ö. 363/974) ait olan "Dea'imu'l-İslam" adlı eserdir.⁷⁷ İsmailiye fıkıh alanında eser yazan 14 fakih ve eserlerine yer verilmiştir.⁷⁸

8.2.3.4. Karamite Fıkıhı

Sezgin, Karamite fıkıhı girişinde her ne kadar aralarındaki bağ tam olarak açıklığa ulaşmamışsa da, öncelikle İsmailiye ve Karamite'nin birbirine karıştırılmaması gerektiğini ifade etmiştir. Karamite hakkında kısa bilgi verdikten sonra oryantalist Massignon'un çalışmalarına dayanarak Karamite fıkıhı alanında ilk eserin Abu'l-Hattab Muhammed b. Ebi Zeyneb el-Esedî'ye (ö. 145/762) ait olduğunu söylemiştir.

Sezgin, Karamite fıkıhı alanında sadece İbn Havşet, Ebu'l-Kasım el-Hüseyin b. el-Ferah el-Kufî'yi (ö. 266/879) zikretmiştir.⁷⁹

8.2.3.5. Nusayriye Fıkıhı

Sezgin, Nusayriye kelimesinin anlamına açıklık getirmeye çalıştıktan sonra, kelimenin Muhammed b. Nusayr en-Nemiri nispet edildiği sonucuna varmıştır. Hicri 245 yılında kendisini "baba" olarak ilan etmiştir. Ondan yaklaşık yüz yıl sonra gelen Hüseyin b. Hamdan el-Hasibî (ö. 358/969), mezhebin gerçek kurucusu olduğu sonucuna varmıştır. Akideleri ve görüşleri İsmailiye mezhebine yakındır. Mezhebin yazarlarından dört tanesini zikretmiştir.⁸⁰

8.2.4. Dördüncüsü: İbâziyye Fıkıhı

Sezgin, mezhebin Harici fırkalarından birisi olduğunu, Haricilerle akide konusunda ayrıldıklarını ifade etmiştir. Mezhebin kurucusu Abdullah b. İbâz el-Mürri et-Temîmî (ö. ?)' dir. İbaziler, Haricilerin hiçbir ayaklanmasına iştirak etmemiştir. Mezhep Cezayir, Umman ve diğer bazı bölgelerde yayılma imkânı bulmuştur. Teşrii konusunda Kur'an ve sünnetten sonra re'yi alırlar, icma ve kıyası kabul etmezler.

Mezhebin ünlü fakihlerinden Cabir b. Zeyd'ten (ö. 93/711), Rüstem b. Ğanim (ö. 200/815) ve İbazilerin üçüncü imamı İbn Rüstem'den (ö. 240/854) söz edilmiştir.⁸¹

⁷⁷ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 355.

⁷⁸ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 355, 376.

⁷⁹ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 377-379.

⁸⁰ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 381-383.

⁸¹ Sezgin, *Târihu't- türâsi'l- Arabi*, c. 1/3, s. 385-387.

Sonuç

Fuat Sezgin oryantalist düşüncenin aksine, İslam hukuku alanında yazılan bütün çalışmaları kayda değer bulmuştur. Bu yazmaların önemli bir kısmı kayıp ve günümüze ulaşmamasına rağmen, müellifi ve yazmaların ihtiva ettiği konu veya risalenin başlığı İslam kaynaklarında söz edilmiştir. Bununla birlikte bazı yazmaların ise, sonraki dönemlerde tedvin edilen hadis ve fıkıh kitaplarına eklenerek, onunla ilgili özel bir bölüm açılmıştır.

İslam bilim tarihçisi Fuat sezgin fıkıh adıyla yayınladığı eserinde, ilk dönem fıkıh alanında yapılan tedvin faaliyetlerinden ve müelliflerin hal ve tercümelerini ele almıştır. Sezgin, farklı bir yöntem izleyerek oryantalistlerin fıkıhın tedvini hakkındaki iddialarına da cevap vermiştir. Fıkıhın ilk dönemden itibaren kaleme alındığını ve tedvin hareketinin gelişerek devam ettiğini ifade etmiştir.

Sezgin'in ifadesiyle, hadis ve fıkıh kültürü sadece sözlü geleneğe dayanmamaktadır. Sözlü gelenekle birlikte yazılı kaynaklarda kullanılmıştır. İlk dönemlerde Hz. Peygamber efendimizin bazı kabilelere veya şahıslara gönderdiği kitaplardan -mektup- söz edilmiştir. Araştırmalar sonucunda, Sahabe arasında da yazma kültürünün bulunduğu, fıkhi meselelerin ilk dönemlerden beri yazıldığı anlaşılmıştır.

Genellikle fıkıh literatürünü İslam hukuk tarihi alanında yazılan eserlerde görmektediriz. Fuat Sezgin bu eserlerden farklı olarak fakihlerden, onlardan söz eden kaynaklardan, eserlerin yazma nüshalarından ve bu eserlerden yapılan iktibasları anlatmıştır. Ayrıca konuyu geniş çerçevede ele alarak Sünni olmayan diğer mezhep fakihleri ve eserlerinden de söz etmiştir.

Kaynakça

- Akdoğan, Mehmet Nur, (Kitabu Süleym b. Kays ve Kaynaklık Değeri), *BEU. SBE. Derg.* Cilt, 3, S. 2, Bitlis, 2014.
- Altıkulaç, Tayyar, (Hz. Ali ve İlk Mushaf Nüshaları), *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı. 21, İstanbul 2012.
- A'zamî, Muhammed Mustafa, *Dirâsât fi'l-hadîsî'n-Nebevî ve târîhi tedvînih*, el-Mektebetu'l-İslami, Beyrut, 1980.
- Baliç, İsmail, (Geschichte des Arabisehen Schrifttums), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 1996.
- Berekâtî, Heyza' Nâsır Ahmed, *Fıkhü'l-İmâm Mekhûli's-Şâmî fi't-tahâreti ve's-şalâti mukârenen bi'fıkhî'l-e'immeti'l-erba'a*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Câmîatu Ummi'l-kurâ, Kulliyetü's-şerîa, Mekke, 1414/1995.

- Birşik, Abdulhamit, (Katâde b. Diâme), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2002.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan, (el-Müdevvenetü'l-Kübrâ), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006.
- Dayf, Şevki, *el-Fen ve mezâhibühû n-nesri'l-Arabi*, Daru'l-mea'rif, Kahire.
- Demirci, Mustafa, (Zenc), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2013.
- Desuki, Muhammed Seyyid, *Tedvinu'l-fıkhu'l-Hanefî ve eseruhu fi tedvini fıkhi'l-mezahib*, Câmia'tü Katar, 2002, s, 292. (<https://qspace.qu.edu.qa/handle/10576/9555>) (Erişim Tarihi: 25.04.2019).
- Ebû Sâdık, Süleym b. Kays el-Hilâlî, *Kitabu Süleym b. Kays el-Hilali*, (thk. Muhammed Bakir el-Ensari ez-Zencani), Matbatu Nugarş, Kum, 1423/2002.
- Fayda, Mustafa, (Siyer ve Megâzi), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2009.
- Hansu, Hüseyin, (Kitap Değerlendirilmesi, Fuat Sezgin: Arap-İslam Bilimleri Tarihi I), *İÜİFD.*, S. 34, İstanbul, 2016.
- İbn Sa'd, Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, (thk. İhsan Abbas), Daru's-Sadir, Beyrut, 1968.
- İbn Tolun, Muhammed b. Ali b. Ahmed, *İ'lâmü's-sâ'ilîn 'an kütübi seyyidi'l-mürselîn*. (thk. Abdülkadir el-Arnaût ve Mahmud el-Arnaût), Müessesetü'r-risale, Beyrut, 1987.
- İbnû'l-Hümmam, Kemaluddin, *Fethu'l-kadir*, Daru'l-fikir.
- İbn Kudame, Ebu Mahmud Muhammed, *el-Muğni*, Mektebetü'l-Kahire, Kahire, 1968.
- Karabulut, Ali Rıza, Karabulut, Ahmet Turan, *Mû'cemu't-tarihi't-turasî'l-İslami fi mektebatî'l-âlem*, Darü'l-Akabe, Kayseri.
- Karaman, Hayrettin, *İslam Hukuk Tarihi*, Nesil Yay., İstanbul, 1989.
- Kaya, Eyyüp Said, (Mekhûl b. Ebû Müslim), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003.
- Kehhâle, Ömer Rıza, *el-Mu'cemu'l-müellifîn*, Mektebetü'l-mesna, Beyrut, Daru İhyai't-turasü'l Arabi, Beyrut.
- Kirmani, Ebû Mansûr Muhammed, *el-Mesaliku fi'l-menasik*, (thk. Suud b.İbrahim b.Muhammed), Şeriketu dâri'l-beşair, 2003.
- Köse, Murtaza, (Tabiün Fukahasından Basralı Fakih Katade b. Diame (ö. 117/735) ve Bazı Fikhi Görüşleri), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 14, Konya, 2009.
- Koçkuzu, Ali Osman, (Ebû'z-Zinâd), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 1994.
- Koşum, Adnan, (Akıl (Re'y)-Nakil (Eser/Hadis) Ayrışmasının Fikhi Boyutları), *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, S. 12, 2008.

- Özel, Ahmet, (Malik b. Enes), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Ankara, 2003.
- Özen, Şükrü, (Neḥaî), *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul, 2006.
- Remli, Şihabuddin, *Şerh Sünen Ebi Davud*, (thk. Halid er-Ribat ve diğerleri), Daru'l-felah, Mısır, 2016/1437.
- Sezgin, Fuat, *Târihu't-türâsi'l-Arabi*, çev. Mahmud Fehmi Hicazi, Camiatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Camiatu'l-Melik Suud Yayınları, Riyad 1991.
- Sezgin, Fuat, (Fıkıh Literatürüne Giriş), (Çev. Said Nuri Akgündüz), *dergiabant (AİBÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi)*, C. 2, Yıl. 2, S. 4, Bolu, 2014.
- Yaman, Ahmet, (İslam Hukuk Literatürünün Ortaya Çıkışı, Gelişmesi ve 1980 Sonrası İçin İslam Kamu Hukuku Edebiyatına İlişkin Arapça Bir Bibliyografya Denemesi), *Diyanet İlmî Dergi*, C. 31, S. 3, Ankara, 1995.
- Zehebî, Şemsüddîn, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'*, (thk. Şuayb el-Arnaût ve diğerleri), Müessesetü'r-risale, Beyrut.
- Zühayli, Muhammed, *Kavai'du'l-fıkhiyye ve tetbikatuha fi mezahibi'l-erba'*, Daru'l-fikir, Dımaşk, 2006.
- www.ibtav.org/haber/8/prof-dr-fuat-sezginin-istanbul-universitesinde-verdigi-acilis-dersinin-tam-metni (Erişim Tarihi: 19.04.2019).